

17. Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 84, 200 арк.
18. Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 147, 96 арк.

Сминтина О. В.

УДК 903+574.23(477:28)»63»

ТЕОРІЯ СТРЕСУ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я НА РУБЕЖІ ПЛЕЙСТОЦЕНУ ТА ГОЛОЦЕНУ

В роботі розглядається загальна теорія стресу та теорія екологічного стресу як її окремих випадок. На підставі узагальнення наявних археологічних, палеогеографічних, палеонтологічних та палеофлористичних даних визначено спектр стресорів, які впливали на життєдіяльність населення Північно-Західного Причорномор'я на рубежі плейстоцену та голоцену. Особлива увага приділяється наслідкам динаміки рівня Чорного моря та міграції його берегової лінії як екологічним стресорам.

Ключові слова: *теорія стресу, екологічний стрес, Північно-Західне Причорномор'я, дріас III, пребореал*

Поняття стресу стало усталеним компонентом активної лексики сучасного дослідника. Усі ми, хто живе на рубежі тисячоліть, відчуваємо на собі дію стресів та стресорів різного походження та намагаємося компенсувати їхній негативний вплив на здоров'я, психіку й культуру окремої особистості та суспільства загалом. Це досягається шляхом вироблення складної системи регуляції індивідуальної та групової поведінки, яка викликає виникнення нових явищ у всіх царинах культури.

Спостереження психологів, соціологів, демографів та представників суміжних наук свідчать про виключну важливість

впливу стресів як на психо-фізіологічні процеси в організмі людини сучасного фізичного типу, так й на культурно-історичні процеси в людському суспільстві. На цій підставі припускається, що стреси здійснювали суттєвий вплив й на людей минулих епох. Так, теорія стресу широко застосовується в контексті реконструкції окремих аспектів походження людини та виникнення людського суспільства (стресова теорія антропосоціогенезу Д. К. Беляєва) [2, С. 69-77], для пояснення процесу зміни археологічних епох (різноманітні варіанти кореляції палеогеографічних епох та періодів історико-культурного розвитку, засади побудови яких в європейській науці вперше були обґрунтовані П. М. Долухановим ще наприкінці 1970-х рр.) [6], для визначення рушійних сил процесу переходу до відтворюючої економіки (теорія кризи мисливського господарства С. М. Бібікова) [3, с. 5-22] та для пояснення інших важливих господарсько-побутових та соціально-економічних перетворень.

При цьому загальна теорія стресів як інструменту реконструкції палеоісторичних процесів залишається нерозробленою. Найбільш важливими її компонентами, як уявляється, мають стати класифікація стресів та стресорів, оцінка ролі екологічних стресів в житті давнього населення, а також інтерпретація варіабельності можливих реакцій давніх людей на вплив певних стресорів.

Перші кроки в цьому напрямку було зроблено ще у другій половині 60-х – на початку 80-х років ХХ століття в контексті загальної теорії стресу. Її створювачі розглядають стрес як базову передумову зміни поведінки, вироблення нового засобу адаптації або перебудови культури [13, р. 7-8]. При цьому характеристика стресів та стресорів (сукупності факторів, які обумовлюють стрес) здійснюється переважно через їхню класифікацію.

Представники американської та британської шкіл тяжіють до диференціації стресів у залежності від царини їх впливу та легкості подолання індивідом та суспільством. Так, зокрема, розрізняються системні стреси із переважанням фізіологічних компонентів, психологічні стреси, у яких домінують поведінкові та емоційні компоненти, та екологічні стреси, в котрих своєрідним чином поєднуються елементи системних та психологічних стресів

[12, р. 131]. В пострадянській науці найбільшого поширення здобули класифікації стресів за їхньою генезою, серед яких розрізняються стреси й стресори еволюційного, соціального та техногенного походження [9, с. 155-157].

Теорія екологічного стресу посідає специфічне місце в рамках обох підходів до загальної концепції стресу. Екологічний стрес традиційно визначається як загальна сукупність природних, соціально-економічних, психологічних та фізіологічних чинників, що приводять до напруження регуляторних механізмів та до порушення динамічної рівноваги у суспільства та/або організмі [18, р. 347, 349, 354].

Для оцінки здатності індивіду та/або спільноти подолати зовнішній стрес такого роду до наукового обігу було введено поняття соціальної та екологічної пружності (*resilience*) та визначені чинники, що сприяють її підвищенню [11, р. 347, 349, 354].

В результаті в контексті загальної теорії стресу було створено серію оригінальних моделей стресів різного ступеня та різного походження, які яскраво ілюструють різноманітні прояви стресів у давніх суспільствах та за допомогою даної концепції пояснюють важливі трансформації у культурі й побуті колективів, життєдіяльність яких вивчається на підставі даних археології [12, р. 137; 14, р. 486; 16, р. 239].

Протягом заключної третини ХХ – на початку ХХІ століття найбільшу кількість прихильників таке розуміння ролі стресів в палеоісторичних процесах здобуло серед представників інвайронментальної археології та «нової археології». Створені ними моделі інколи зловживають загальними поняттями та термінами, які навряд чи можна вважати інформативними для розуміння особливостей життєдіяльності давніх суспільств. До подібних понять, зокрема, належать «зниження швидкості збільшення росту людини», «зниження здоров'я», «посилення буферної ролі культурної системи» тощо) [15]. Крім того, прихильники даного напрямку інколи тяжіють до стереотипізації та надмірного узагальнення процесів, які мали місце у давнину

[22]. З іншого боку, цей підхід відіграв позитивну роль, заклавши підвалини теорії множинної відповіді суспільства на стрес.

Теорія екологічного стресу передбачає два можливих протилежних варіанти реакції індивіда або суспільства на стрес: або його успішне подолання та, як результат, виживання суб'єкта, який зазнав стрес (успішна адаптація), або загибель даного суб'єкта (дезатаптація) – з іншої. Вірогідність того чи іншого варіанту визначається на підставі аналізу пружності біологічної або культурної системи, яка зазнала впливу стресорів [19, р. 395].

Протягом останнього десятиріччя можна спостерігати принципову переоцінку розуміння сутності процесу подолання стресу. Якщо у середині ХХ сторіччя безпосередній зв'язок між стресом та адаптацією не підлягав сумніву, то останніми роками можна спостерігати перенесення акцентів на поняття регулювання (*adjustment*), сталого розвитку (*sustainability*) та ко-еволюції (*coevolution*), які по суті пропонують альтернативний, у порівнянні з простим пристосуванням, шлях подолання викликів оточуючого середовища [21, р. 39].

Історія басейну Чорного моря на рубежі плейстоцену та голоцену є свого роду унікальною лабораторією моделювання впливу оточуючого середовища на розвиток матеріальної культури, господарства та побуту первісного населення Північно-Західного Причорномор'я як одного з ключових регіонів для дослідження адаптації людини до глобальних змін клімату у Чорноморсько-Середземноморському коридорі [24, р. 245-262]. В ході виконання Міжнародного проекту з геологічної кореляції IGCP 521 «Чорноморсько-Середземноморський коридор за останні 30 тис. років: зміни рівня моря та людська адаптація» (2006-2010) та його наступника, IGCP 610 «Від Каспію до Середземного моря: екологічні зміни та відповідь людини на них у Четвертинному періоді» (2013-2017) була суттєво оновлена інформація щодо кореляції ключових подій в історії населення регіону з етапами суттєвої перебудови оточуючого середовища. Застосування в цьому контексті основних положень теорії екологічного стресу дозволяє виявити ключові стресори, які діяли в регіоні на рубе-

жі плейстоцену та голоцену, й визначити реакцію на їхній вплив з боку пізньопалеолітичного й мезолітичного населення.

Сьогодні більшість дослідників погоджуються, що принципові зміни базових палеогеографічних компонентів як суходолу, так й морських ландшафтів, протягом аллерьоду, дріасу III та пребореалу відбулися в Північно-Західному регіоні принаймні тричі. В той же час, серед представників різних методологічних та інструментальних підходів спостерігаються суттєві розбіжності щодо інтерпретації масштабу даних екологічних змін та ступеня їхнього впливу на спосіб життя, стратегію життєзабезпечення та інші виміри культури давнього населення. Полярними опозиційними втіленнями подібних розбіжностей можна вважати теорію Великого Чорноморського Потопу [20] та сценарій помірною підняття рівня Чорного моря та поступових палеогеографічних змін в регіоні [23].

З археологічної точки зору, вирішальне значення для культурної поведінки давніх мешканців регіону мали три елементи оточуючого середовища: склад фауни регіону, краєвид та особливості рослинності.

Починаючи з часу максимального похолодання, видовий та кількісний склад фауністичного комплексу Північно-Західного регіону зазнають суттєвої трансформації в результаті дії переважно антропогенного чинника: надмірних облавних полювань на бізонів, які були основним промисловим видом населення даного регіону протягом усього пізнього палеоліту [8, с. 6-8]. В результаті таких полювань гинуло одразу усе стадо, у тому числі й ювенільні особини, й вагітні самиці, що суттєво ускладнювало відтворення поголів'я у наступній генерації. В умовах високої густоти населення в регіоні це стало причиною різкого скорочення чисельності популяції бізонів [5, с. 7]. На початку голоцену їхнє місце посідає тур, особливості етології якого передбачають трансформацію прийомів промислу: найбільш ефективною формою полювання тепер стає полювання, яке здійснюють невеликі групи або окремі мисливці [4]. Це, у свою чергу, стимулює перетворення традиційних наборів знарядь праці

мешканців регіону (в першу чергу, мисливського озброєння та знарядь, призначених для первинної обробки та білування здобичі на місці забою) та переформатування структури соціальних груп (адже тепер зникає потреба у регулярних зібраннях для великих колективних полювань).

Кількість археологічних пам'яток часів дріасу III – пребореального періоду голоцену в регіоні різко зменшується, потужні пам'ятки типу Анетівки II поступаються переважно короткотерміновим місцезнаходженням без чітко вираженого культурного шару, колекцій крем'яних артефактів яких в абсолютній більшості випадків не перевищує декількох десятків екземплярів. Це свідчить про зменшення густоти населення в регіоні, підвищення рівня мобільності окремих груп, склад яких стає менш чисельним, та утворенні так званої дисперсної системи розселення, що базувалася на екстенсивних формах ведення мисливської економіки. В сучасній первісній історії та археології ці явища вважаються показником початку нового археологічного, економічного та історичного періоду – мезоліту.

Друга група стресорів, які впливали на населення Північно-Західного Причорномор'я на рубежі плейстоцену та голоцену – зміни краєвиду території – пов'язана, передусім, з підняттям рівня Чорного моря та динамікою його берегової лінії. Слід підкреслити, що в контексті впливу на спосіб життя, міграції та культуру життєзабезпечення мешканців даного регіону утворення та початок діяльності водойм (озер та лиманів) та водотоків (річок та тимчасових водотоків у балках, байраках та урвищах) є не менш важливим компонентами палеоландшафту, ніж пересування берегової лінії басейну Чорного моря на північ [17]. Переформатування гідрологічної мережі разом із новою конфігурацією Північно-Західної частини шельфу Чорного моря та прилеглих районів узбережжя й, далі на північ, суходолу утворювали принципово інший вигляд жилого простору, який належало опанувати населенню даного регіону. У значній мірі саме ці компоненти палеогеографічного середовища на макро-рівні визначали систему розселення, вибір місця розташування поселень, можливість контактів між групами, що освоювали різні палеоландшафти та

інші риси просторової поведінки людей на рубежі плейстоцену та голоцену.

Третю важливу групу екологічних стресорів у Північно-Західному Причорномор'ї на рубежі плейстоцену та голоцену складає динаміка рослинних комплексів та видового складу рослинності, яка традиційно сама по собі вважається результатом кліматичних коливань, що мали місце під час відступу останнього льодовика та на початку голоцену [1, с. 163-167].

Не зважаючи на виключну важливість рослинної їжі у раціоні ранньопервісних мисливців та збирачів, джерельна база для реконструкції впливу даної групи стресорів на культуру населення регіону, що вивчається, на рубежі плейстоцену та голоцену є вкрай обмеженою. Сьогодні до наукового обігу введена лише невелика кількість даних, що висвітлюють використання рослин в їжу у Північно-Західному Причорномор'ї в ранньопервісну добу, й абсолютна більшість з них походить з пізньомезолітичного поселення Мирне [7]. Судячи за даними матеріалами, склад рослинності мав подвійний вплив на стратегію ресурсозабезпечення мешканців даного поселення: з одного боку, деякі рослини безпосередньо були предметом споживання людей, а з іншого вони складали необхідну харчову базу тварин, які були як об'єктами промислу пізньомезолітичного населення, так й становили предмет цікавості як об'єкти доместикації.

Аналіз впливу даних стресорів на спосіб життя та поведінку населення Північно-Західного Причорномор'я на рубежі плейстоцену та голоцену дозволяє виділити три фази екологічного стресу у даному регіону, які співвідносяться відповідно з аллерьодом, дріасом III – пребореалом та бореальним періодом голоцену. Незважаючи на те, що особливості відповіді населення регіону на дані стреси у зв'язку зі змінами природного середовища неодноразово ставали предметом детального розгляду [10, с. 61-94], питання про інтерпретацію даних відповідей як проявів культурної адаптації, пружності або регулювання потребує подальшого теоретичного опрацювання. Втім, вже сьогодні не викликає сумнівів той факт, що розвиток екологічного стресу у

Північно-Західному Причорномор'ї на рубежі плейстоцену та голоцену не став катастрофою для населення регіону: відсутні як ознаки повного запустіння даної території, так й археологічні свідчення того, що фінальнопалеолітичні й ранньомезолітичні мисливців та збирачі виявилися нездатними виробити достатньо ефективні засоби подолання згаданих стресів. Негативний вплив глобальних змін клімату успішно компенсувався вже протягом стислого проміжку часу за допомогою широкого спектру змін культури та поведінки, найбільш важливими серед яких були трансформації систем освоєння жилого простору та зміни набору знарядь праці.

Смыттына Е. В.

ТЕОРИЯ СТРЕССА КАК ИНСТРУМЕНТ РЕКОНСТРУКЦИИ ИСТОРИИ НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРО- ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ НА РУБЕЖЕ ПЛЕЙСТОЦЕНА И ГОЛОЦЕНА

В работе рассматривается общая теория стресса и теория экологического стресса как ее частный случай. На основании обобщения имеющихся сегодня археологических, палеогеографических, палеонтологических и палеофлористических данных определен спектр стрессоров, которые влияли на жизнедеятельность населения Северо-Западного Причерноморья на рубеже плейстоцена и голоцена. Особое внимание уделяется последствиям динамики уровня Черного моря и миграции его береговой линии как экологическим стрессорам.

***Ключевые слова:** теория стресса, экологический стресс, Северо-Западное Причерноморье, дриас III, пребореал*

STRESS THEORY AS AN INSTRUMENT OF RECONSTRUCTION OF NORTH-WESTERN PONTIC REGION POPULATION HISTORY ON THE PLEISTOCENE-HOLOCENE BOUNDARY

The purpose of the current contribution is to discuss the principal points of general stress theory and theory of environmental stress as it is applied to the interpretation of human responses to global climate changes in the northwestern Pontic region at the Pleistocene-Holocene boundary.

Stress is regarded as a basic reason for the transformation of behavior as well as an important premise for the reshaping of cultural systems and the creation of new adaptations. Environmental stress is understood as a series of natural, social, economic, psychological, and physiological factors that cause tension in regulatory mechanisms and disturb society or the dynamic equilibrium of a social organism. Adaptation is interpreted as only one possible result of the stressors impact alongside with regulation, adjustment, and cultural system destruction.

Comprehensive interdisciplinary studies of Northwestern Black Sea region paleogeography at the Pleistocene-Holocene boundary allows distinguishing three basic sets of stressors influenced the human procurement system and social behavior. The first and most significant of them was the transformation of the faunal complex resulting from unsustainable human behavior in previous times. Replacement of bison herds by aurochs and smaller horses at the beginning of the Holocene implies a transition from collective procurement of large gregarious game toward hunting for small non-gregarious species conducted mainly by small groups or individuals. In its turn, it stimulated a re-shaping of traditional tool kits of North-Western Pontic steppes inhabitants and re-structuring of their social groups.

The second set of stressors influencing human populations of the northwestern Pontic region at the Pleistocene-Holocene boundary

should be connected with the rise in the level of the Black Sea and coastline migration as well as with the formation and early activity of its estuaries (lakes and limans) and watercourses (rivers, springs, etc.). Their influence resulted in creation of new forms of living space which needed to be explored by the local population. Occupation system, choice of settlement space, possibility of contacts among groups inhabiting different niches, and other traits of human spatial behavior on the macro-level (living space exploitation system) were determined in many respects by these features.

The third basic set of environmental stressors in the northwestern Pontic region at the Pleistocene-Holocene boundary is the dynamic of floral complexes and species composition. Flora influenced human resource procurement strategies through being the basic food of the animals they hunted, that is, vegetation changes were stressors because they brought about faunal changes.

Environmental stresses cannot be recognized as a catastrophic one for the North-Western Pontic steppes population on the Pleistocene-Holocene boundary: no signs of total desertion of the region as well as no traces of human failure to find suitable means to overcome the stressors are observed at Late Paleolithic and Early Mesolithic sites. Negative influences of global climate changes were successfully compensated already in the short-term perspective through a broad spectrum of adaptive strategies, most important among which were transformation of living space exploitation and modification of tool kits.

Keywords: *stress theory, environmental stress, North-Western Black Sea region, Dryas III, Proboreal*

Список використаної літератури та джерел

1. Артюшенко А. Т. Растительность Лесостепи и Степи Украины в четвертичном периоде / Александра Трофимовна Артюшенко. – К.: Наукова думка, 1970. – 174 с.
2. Беляев Д. К. О некоторых фактах эволюции гоминид / Дмитрий Константинович Беляев // Вопросы

- Философии. – 1981. – № 8. – С. 69-77.
3. Бибиков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита / Сергей Николаевич Бибиков // Советская Археология. – 1969. – № 4. – С. 5-22.
  4. Бибикова В. И. Фауна из мезолитических поселений Белолесье и Гиржево (Нижнее Поднестровье) / Валентина Ивановна Бибикова // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка. – 1978. – С. 17-29.
  5. Бибикова В. И., Белан Н. Г. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического териокомплекса Юго-Восточной Европы / Валентина Ивановна Бибикова, Наталья Георгиевна Белан // Бюллетень Московского Общества Испытателей Природы, Отд. биологии. – 1979. – Т. 84, Вып. 3. – С. 3-14.
  6. Долуханов П. М. География каменного века / Павел Маркович Долуханов. – М.: Наука, 1979. – 152 с.
  7. Станко В. Н. Палеоэкологическая ситуация в мезолите Северного Причерноморья / Владимир Никифорович Станко // *Studia Praehistorica*. – 1992. – Vol. 11-12. – С. 18-27.
  8. Станко В. Н. Хозяйство населения степей Северного Причерноморья / Володимир Никифорович Станко // Записки історичного факультету ОДУ. – 1996. – Вип. 3. – С. 3-14.
  9. Хлебович И. А., Чуднова В. И., Чупанова Г. С. Экологический подход при исследовании формирования адаптации населения / И. А. Хлебович, В. И. Чуднова, Г. С. Чупанова // Географические аспекты экологии человека. – М.: Институт географии АН СССР. – 1975. – С. 150-161.
  10. Янко-Хобах В. В., Смынтына Е. В., Кадурич С. В., Ларченков Е. П., И. В. Мотненко, С. В. Какаранза, Д. В. Киосак. Колебания уровня Черного моря и адаптационная стратегия древнего человека

- за последние 30 тысяч лет / В. В. Янко-Хомбах, Е. В. Смынтына, С. В. Кадурич, Е. П. Ларченков, И. В. Мотненко, С. В. Какаранза, Д. В. Киосак // Геология и полезные ископаемые мирового океана. – 2011. – № 2(24). – С. 61-94.
11. Adger N.W. Social and ecological resilience: are they related? / N. W. Adger // Progress in Human Geography. – 2000. – Vol. 24, no 3. – P. 347-364.
  12. Bell P. A., Green Th.C., Fisher J. D., Baum A. Environmental Psychology / P. A. Bell, Th. C. Green, J. D. Fisher, A. Baum. – Orlando: Harcourt Brace College Publishers, 1996. – 646 p.
  13. Brothwell D. Stress as an aspect of environmental studies / D. Brothwell // Environmental Archaeology. – 1998. – № 2. – P. 7-13.
  14. Dincauze D. F. Environmental archaeology: principles and practice / Dana Ferran Dincauze. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 590 p.
  15. Fischer-Kowalski M., Weisz H. Society as hybrid between material and symbolic realms: toward a theoretical framework of society-nature interaction / M. Fischer-Kowalski, H. Weisz // Advances in Human Ecology. – 1999. – Vol. 8. – P. 215-251.
  16. Goodman A.H., Armelagos G.J. Infant and childhood morbidity and mortality risks in archaeological population / A. H. Goodman, G. J. Armelagos // World Archaeology. – 1989. – Vol. 21. – P. 225-243.
  17. Larchenkov E., Kadurin S. Paleogeography of the Pontic Lowland and northwestern Black Sea shelf for the past 25 k.y. / Evgeniy Larchenkov, Sergey Kadurin // Geology and Geoarchaeology of the Black Sea Region: Beyond the Flood Hypothesis / Geological Society of America Special Paper. – 2011. – No 473.– P. 71-88.
  18. Neil A.W. Social and ecological resilience: are they related / A. W. Neil // Progress in Human Geography. – 2000. – Vol. 24, no 3. – P. 347-364.

19. Nelson D.R., Adger W.D., Brown K. Adaptation to environmental change: Contributions of a resilience framework / D. R. Nelson, N. W. Adger, K. Brown // *Annual Review of Environment and Resources*. – 2007. – vol. 32, P. 392-398.
20. Ryan W.B.F. Status of the Black Sea flood hypothesis / William B. F. Ryan // *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*. – Amsterdam: Springer, 2007. – P. 63-88.
21. Smyntyna O. Environment in Soviet and Post-Soviet archaeology / Olena Smyntyna // *Humans and environment: new archaeological perspective for the twenty-first century*. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – P. 27-44.
22. Sonnerfeld J. Variable values in space and landscape: an inquiry into the nature of environmental necessity / John Sonnerfeld // *Journal of Social Issues*. – 1996. – Vol. 22. – P. 71-82.
23. Yanko-Hombach, V.V., Gilbert, A.S., Dolukhanov, P. Controversy over the great flood hypotheses in the Black Sea in light of geological, paleontological, and archaeological evidence / Valentina Yanko-Hombach, Allan Gilbert, Pavel Dolukhanov // *Quaternary International*. – 2007. – vol. 167–168. – P. 91-113.
24. Yanko-Hombach V., Gilbert A., Mudie P. Was the Black Sea Catastrophically Flooded during the Holocene? – geological evidence and archaeological impacts / Valentin Yanko-Hombach, Allan Gilbert, Petra Mudie // *Submerged Prehistory*. – London: Oxbow Books, 2011. – P. 245-262.